

УКРАЇНА

ЗВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦЕНТРУ З ПРАВ РОМІВ

Профіль країни
2011-2012

CHALLENGING DISCRIMINATION PROMOTING EQUALITY

Зміст

1	Про Звіт по країні	5
2	Вступ та довідкові дані	7
2.1	Соціально-економічні дані	9
3	Резюме загальних законів, державної політики та структури	11
3.1	Заборона расової та етнічної дискримінації	11
3.2	Державна політика відносно інтеграції ромів	13
3.3	Інші недержавні органи і організації, пов'язані з меншинами	14
4	Ключові питання за темами	15
4.1	Відсутність особистих документів у ромів	15
4.1.1	Передумови та діяльність Європейського центру з прав ромів	15
4.2	Житло і неадекватні умови життя ромів	16
4.2.1	Правова база	16
4.2.2	Передумови та діяльність Європейського центру з прав ромів	16
4.3	Насильство щодо ромів	17
4.3.1	Правова та політична основа	17
4.3.2	Передумови та діяльність Європейського центру з прав ромів	17
4.4	Доступ ромів до освіти	19
4.4.1	Правова та політична структура	19
4.4.2	Передумови та діяльність Європейського центру з прав ромів	20
	Додаток 1: Таблиця ратифікації та застережень по договору з прав людини	23

1 Про Звіт по країні

У фокусі звіту по Україні розглядається відсутність особистих документів, питання житла, насильство і освіта, бо це ключові області роботи Європейського центру з прав ромів.

Інформація достовірна станом на квітень 2013 року.

Звіт по Україні підготували: Кіран О'Рейлі, Дар'я Алексєєва, Володимир Кондур, Стефан Мюллер, Дйордїє Йованович, Дезидеріо Гергей, Маріанна Пауєлл і Джавіт Беріша.

Ця публікація і дослідження, які були використані в цьому звіті фінансувались різними спонсорами ERRС, в тому числі Шведським агентством розвитку міжнародного співробітництва, Фондом Відкритого Суспільства і Трестом Сігрід Раузінг. Зміст даної публікації є предметом виключної відповідальності Європейського центру з прав ромів. Думки, висловлені в доповіді, не обов'язково відображають позицію донорів.

2 Вступ та довідкові дані

Населення України становить близько 4.545.300 чоловік, з яких 47.587 є роми, відповідно до самої останньої офіційної дати перепису 2001 року.¹ Однак неофіційні джерела показують, що число ромів в Україні становить між 120 000 і 400 000 чоловік.²

Роми живуть розсіяно по всій Україні, проте щільність ромського населення в різних куточках країни відрізняється. В найбільшій концентрації роми живуть в наступних областях: Одеській, Полтавській, Черкаській, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Чернівецькій та Закарпатській. У деяких районах Закарпаття (західна Україна) роми офіційно становлять до 3% населення.

Роми в Україні діляться на декілька підгруп, пов'язаних з характеристиками, такими як регіон, в якому вони живуть, основна мова спілкування, професія предків, час, коли предки почали осілий спосіб життя або релігія.³ В підгрупи ромів в Україні входять расейці та серви, які оселилися в Україні в 17 столітті, а також влахи, які мігрували у середині 18 століття. Групи, які мігрували в 19 і 20 столітті: калдерари і ловарі, які вважається, мігрували з Румунії. Існують також невеликі групи - наприклад плацуні і урсарі з Молдови, а також угорські роми, які живуть в основному в угорськомовних районах Західної України.⁴ Поточна діяльність Європейського центру з прав ромів в Одеській області показала, що існує широке розмаїття навіть у густо населених районах, в тому числі багато молдовських ромів, а також роми з Грузії, які емігрували в Україну, щоб уникнути конфліктів і насильства в Грузії на початку 1990-х років.

В Україні не існує повних даних про соціально-економічне становище ромів в Україні. Національна статистика в цілому оснований на результатах перепису, однак, більшість ромів не розкривають свою етнічну приналежність в переписі, що створює серйозну перешкоду в отриманні надійних даних.

Владні структури України були покликані створити та впровадити систему збору етнічних даних для оцінки та аналізу будь-яких випадків расової дискримінації в країні. Це має бути у повній відповідності з усіма відповідними національними законами, а також

- 1 Державний комітет статистики України, Все-український перепис населення, доступна за адресою: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/>.
- 2 Європейська комісія, Рамкова програма Європейського Союзу з національних стратегій інтеграції ромів до 2020 року, Брюссель, 2011, доступна за адресою: http://ec.europa.eu/justice/policies/discrimination/docs/com_2011_173_en.pdf
- 3 Майже всі групи ромів в Україні ведуть осілий спосіб життя.. Є тільки декілька напівкочових груп, що проживають в Західній частині України.
- 4 Європейський центр з прав ромів, *Судову справу припинено. Інертність змін в питанні прав ромів в Україні*, грудень 2006 р., ст. 17.

Європейськими і міжнародними правилами і рекомендаціями із захисту даних і захисту приватного життя, як зазначено в Загальній Рекомендації № 1 Європейської комісії проти расизму та нетерпимості на тему боротьби з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю. Однак, на сьогоднішній день такої політики не було реалізовано, і немає достовірних даних, тому важко кількісно оцінити дискримінацію, з якою роми стикаються.

В даний час Україна і Європейський Союз тісно співпрацюють в політиці вступу України до Європейського Союзу, що дозволяє ЄС пропонувати політичну, економічну та адміністративну підтримку українським владним структурам.⁵ У 2010 році ЄС, у співпраці з Радою Європи (РЕ), підтримав органи влади України в ряді питань, включаючи створення потенціалу для співпраці з ромами в напрямку інтеграції, розширення прав і можливостей ромських жінок, а також поліпшення доступу до послуг системи охорони здоров'я шляхом впровадження ромських посередників.⁶ В 2013 році був оголошений Указ Президента щодо Стратегії захисту та інтеграції ромів в Україні до 2020 року.⁷ Указ передбачає розробку Плану дій з ціллю доповнити Стратегію протягом шести місяців з дня підписання Президентом Стратегії.

У своїй третій доповіді з виконання Рамкової конвенції про захист національних меншин (2009), уряд України в загальних рисах намітив політику, прийняту з метою поліпшення загальних умов життя ромів в країні.⁸ Представники влади повідомили, що вони ведуть постійні обговорення з представниками ромської громади для виявлення потреб спільноти, і що вони працюють над тим, щоб забезпечити рівний доступ до освіти. Проте Уряд визнав, що роми, як і раніше, стикаються з серйозними проблемами у галузі освіти, зайнятості, охорони здоров'я і житла та з повсякденною дискримінацією. Крім того, Уряд заявив, що Україна не може вирішувати зазначені питання, так як Уряд України немає необхідних ресурсів і можливостей.

Проблема навіть полягає в тому, що багато ромів не мають документів, що позбавляє їх права на доступ до основних послуг, що надаються державою. Пілотні дослідження Європейського центру з прав ромів показали, що ромські діти в Одеській області стикаються з проблемою доступу до освіти через відсутність документів.¹⁰

5 Європейський Союз, Зовнішньополітична діяльність, Україна, доступний за адресою: http://eeas.europa.eu/ukraine/index_en.htm.

6 Європейський союз, Європейський інструмент в галузі демократії та прав людини, поліпшення умов життя та інтеграції рома, 2010, доступний за адресою: http://www.eidhr.eu/files/dmfile/eidhr-campaign-factsheet-14_en.pdf.

7 Уряд України, Схвалено Стратегію захисту та інтеграції ромів в українське суспільство до 2020 року, за адресою: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246034108.

8 Рада Європи, Третя доповідь, представлена Україною відповідно до статті 25 п. 2 Рамкової Конвенції про захист національних меншин, Страсбург, 2009 р., доступна за адресою: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_SR_Ukraine_en.pdf.

9 Рада Європи, Третя доповідь, представлена Україною відповідно до статті 25 п. 2 Рамкової Конвенції про захист національних меншин, Страсбург, 2009 р., доступна за адресою: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_SR_Ukraine_en.pdf.

10 Пілотне дослідження ERRC, Одеська область, червень - серпень 2011 року.

2.1 Соціально-економічні дані

Роми в Україні стикаються з щоденною дискримінацією та соціальною ізоляцією. Найвні дані показують, що багато ромських громад в Україні живе в умовах суцільного зубожіння, часто в відокремлених населених пунктах з недостатнім доступом або взагалі без доступу до основних соціальних послуг, таких як освіта, система охорони здоров'я та до інших необхідних послуг. Загалом, в ромській громаді переважає низький рівень освіти (зокрема, серед жінок), високий рівень безробіття, плачевні умови життя і поганий стан здоров'я.

Житло: У тих місцях, де Європейський центр з прав ромів проводив дослідження, роми в Україні стикаються з серйозними перешкодами у доступі до адекватного житла. Роми часто живуть у незадовільних умовах у фізично ізольованих гетто, без елементарної інфраструктури та доступу до громадського транспорту або комунальних послуг, таких як електрика, водопостачання і санітарія. Тим, хто живе в неформальних таборах або немає реєстрації або документів власника для своїх будинків, стикаються з потенційною загрозою виселення.

Зайнятість: За даними дослідження, проведеними Європейським центром з прав ромів в Одеській області, безробіття є серйозною проблемою, особливо для ромської громади.¹¹ Роми України часто не можуть знайти роботу внаслідок складної економічної ситуації та прямої расової дискримінації.

Здоров'я: Дослідження, проведені ERRC в 2011 році підтвердили, що в результаті відсутності особистих документів, багато ромів не мають доступу до медичних послуг. Багато ромських громад живуть в умовах крайньої бідності; внаслідок переповнених житлових умов, відсутності чистої проточної води і санітарії, а також недостатнього харчування роми уразливі до хвороб. Стан здоров'я ромів гірший, ніж стан здоров'я аналогічних неромських верств населення. Проблеми здоров'я, у тому числі хвороби серця, стрес та інфекційних захворювання, такі як сухоти, відносно широко поширені серед ромів.

Освіта: Ромські діти, як і раніше, стикаються з проблемами в доступі до освіти в Україні, як показують попередні дослідження Європейського центру з прав ромів.¹³

11 Пілотне дослідження ERRC, Одеська область, червень - серпень 2011 року.

12 Див. дослідження Чіріклі 2007-2008, проведене в Черкасах, Донецьку, Концово, Одесі та Кіровограді, а також доповіді Закарпатського регіонального управління охорони здоров'я Міністерства охорони здоров'я. Письмові коментарі ERRC стосовно України для Комітету ООН з ліквідації расової дискримінації 2006 року. Доклад Європейського центру з прав ромів по Україні, *Судову справу припинено. Інертність змін в питанні прав ромів в Україні*, грудень 2006 року ВООЗ, Форум на рівні міністрів: «Всі проти туберкульозу». Стратегія з розвитку пропозиції України до Глобального фонду для боротьби зі СНІДом, туберкульозом та малярією в рамках 8 раунду: Компонент «Туберкульоз», затверджений в квітні 2008 року. Постанова Стартового семінару по ромам - посередникам охорони здоров'я, Київ 2008. Звіт про реалізацію програми МФВ Рома.

13 Європейський центр з прав ромів, *Ромські діти - проблеми в доступі до якісної освіти в Україні*, серпень 2008, доступний за адресою: <http://www.errc.org/article/romani-children-face-problems-in-accessing-quality-education-in-ukraine/2977>.

Деякі школи відмовляються приймати ромських дітей через проблеми з документами. Коли ромських дітей зараховують до складу учнів, то існує велика ймовірність того, що вони будуть навчатися в класах, відведених тільки для ромів, або в такому класі, де навчальний план відрізняється від плану регулярних звичайних шкіл.

3 Резюме загальних законів, державної політики та структури

Конституція України містить положення, що безпосередньо застосовуються до національних меншин в Україні. Стаття 10 Конституції гарантує вільне використання мов національних меншин. Стаття 11 гарантує, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, а також етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин. Проте Закон України «Про розвиток і використання мов в Україні»¹⁴ та Закон України «Про національні меншини в Україні» також викликають запитання щодо їх застосування на практиці та актуальності для меншості рома в Україні, так як обидва закони називають тільки громадян. Дослідження Європейського центру з прав ромів ясно показує, що ромська меншина в Україні має проблеми з особистими документами та доступом до них, таким чином їх громадянство є спірним, і права, перераховані в законах, важко реалізувати на практиці.

У 2012 році в Україні був прийнятий новий Закон України «Про мови в Україні».¹⁵ Деякі мови отримали статус мови національної меншини (стаття 7, пункт 2 Закону), однак ромська мова не отримала такий статус. Це має певні негативні наслідки, так як поряд з категоризацією національні мови в закон було введено нове визначення - концепція регіональної мови. Відповідно до статті 7 Закону, мова автоматично стає регіональною якщо на ній говорить 10% населення регіону (крім державної мови). Крім того, обласні органи влади можуть прийняти рішення по відношенню до певної мови і дати їй статус регіональної мови, навіть якщо на цій мові говорить менше 10% населення області. Регіональна мова, відповідно до пункту 1 статті 7 Закону, має такий же статус як і державна мова (українська) у регіонах, де вона була визнаною мовою. Враховуючи, що про ромське населення в різних областях України немає офіційних даних, а також враховуючи поширеність ромської мови в деяких областях, навряд чи варто дивуватися, що ромську мову не було визнано мовою національної меншини.

Україна ратифікувала Європейську хартію регіональних мов і мов меншин, однак не включаючи ромську мову. Після протестів з боку ромських організацій Уряд оголосив, що з нагоди прийняття нового ратифікаційного інструменту Статуту уряд можливо також включить ромську мову.

3.1 Заборона расової та етнічної дискримінації

Конституція України містить загальне положення про заборону дискримінації. Стаття 21 свідчить, що всі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах. Стаття 24

14 Закон України про розвиток і використання мов в Україні, доступний за адресою: <http://www.usefoundation.org/view/628>.

15 Див. Закон України про розвиток і використання мов в Україні, доступний за адресою: <http://www.usefoundation.org/view/628>.

містить доволі проблематичну норму, так як вона охоплює тільки “громадян”. Вона передбачає, що: “громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом”.¹⁶ Багато міжнародних організацій звернули увагу на той факт, що принципи рівності перед законом і недискримінації за ознаками, зазначеними у статті 24 Конституції, а саме ознаками раси, кольору шкіри, релігійних та інших переконань, а також етнічні та мовні характеристики мають бути гарантовані всім особам, а не тільки громадянам. Будь-яка двозначність, створена терміном “громадяни” може бути усунена, чітко заявивши, що право на рівність і недискримінацію повинні бути доступними для всіх осіб, що знаходяться під юрисдикцією України.¹⁷ Проте, ця норма залишається незмінною, а принцип рівності поширюється тільки на громадян України. Це створює серйозну проблему, оскільки багато ромів не мають особистих документів та паспортів, і тому можуть не розглядатися як громадяни відповідно до статті 24 Конституції України.

На Конституцію можна посилалися в суді безпосередньо у всіх випадках, у тому числі в тих, які стосуються дискримінації. Стаття 17 Закону України «Про виконання судових рішень та застосування прецедентного права Європейського суду з прав людини» передбачає, що суди можуть посилалися на Європейську конвенцію з прав людини, а також на судову практику Європейського Суду. Незважаючи на цей існуючий дієвий механізм, на європейські стандарти дуже рідко посилаються у судових засіданнях, причиною цього є відсутність знань про міжнародне право у галузі прав людини у юристів-практиків, а також серед суддів.

Закон України «Про національні меншини» не забезпечує ефективний захист від расової дискримінації та від підбурювання до расової ненависті. Закон не містить положень, що забороняють пряму або непряму расову дискримінацію. Закон не передбачає чітке визначення і не містить чіткі критерії щодо того, які групи можуть розглядатися як національні меншини. Хоча Закон перераховує певні права і свободи національних меншин в Україні, такі як право на загальну чи дошкільну освіту на мові національних меншин, Закон не визначає механізми, за допомогою яких ці права і свободи повинні бути реалізовані.

Загальний пункт по боротьбі з дискримінацією можна знайти в статті 26 Цивільного кодексу України, який включає в себе наступне положення: “Всі люди рівні у своїй здатності мати цивільні права і свободи”.¹⁸

28 вересня 2012 Україна прийняла закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації».¹⁹ Європейська комісія розглянула прийняття закону «Про протидію дискримінації» як “крок у правильному напрямку”, але відверто підкреслила, що в законі “відсутні чіткі і повні визначення, охоплюючи пряме посилання на сексуальну

16 Конституція України, за адресою: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

17 Див Третю доповідь СКРН по Україні, прийняту 29 червня 2007 року.

18 Цивільний кодекс України, стаття 26, доступна за адресою: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=181865.

19 Перелік критичних питань, сформульованих ERRC для розгляду Комітетом ООН з прав людини на його 106-й сесії. (з 15 жовтня по 2 листопада 2012 року) доповідь за адресою: <http://www.errc.org/cms/upload/file/ukraine-submission-hrc-5-october-2012.pdf>.

орієнтацію та інституційні положення для забезпечення його ефективності»²⁰. Європейська комісія також зазначила, що в українському законодавстві немає комплексних положень стосовно прав інвалідів, та, що роми, серед інших груп, стикаються з різними формами дискримінації, а іноді й випадками насильства.²¹

3.2 Державна політика з інтеграції ромів

В Україні з 2003 року існує «Програма соціально-духовного відродження ромів України на період до 2006 року» (також: «Програма державної підтримки національно-духовного відродження ромів до 2006 року»). Ця програма була погано реалізована у зв'язку з тим, що на центральному рівні не були забезпечені фінансові ресурси; тільки деякі області України здійснили окремі види діяльності згідно цієї Державної програми. У 2012 році Україна була в процесі розробки «Стратегії захисту та інтеграції ромів в Україні до 2020 року»²².

8 квітня 2013 року Президент підписав і затвердив національну стратегію щодо ромів.²³ Кабінет Міністрів мав шість місяців, щоб прийняти план дій. Стратегія є позитивним кроком у напрямку поліпшення становища ромів в Україні і являє собою можливість для співпраці між урядом України та ромськими організаціями. Проте у стратегії, як вона є зараз, відсутні чіткі механізми реалізації та моніторингу. Необхідно приймати до уваги у стратегії як підхід на основі фактичних даних, так і підхід, оснований на правах, розглядаючи проблему дискримінації в якості однієї з основних причин соціальної ізоляції. Відсутність документів у ромів досі не визнана українською владою, як одна з основних перешкод для ромського населення в реалізації основних прав людини. Відсутність даних з розбивкою за етнічною приналежністю представляє ще одну перешкоду до ефективної та успішної реалізації будь-якого плану дій, який повинен бути прийнятий урядом України найближчим часом.

У галузі освіти Стратегія повинна включати в себе зобов'язання щодо всеохоплюючого, повністю відкритого доступу для всіх до освіти, як основоположного принципу, і повинна забезпечити, щоб всі ромські діти мали доступ до якісної освіти, і щоб вони не підлягали дискримінації або сегрегації. З точки зору охорони здоров'я Стратегія повинна забезпечити доступ ромів до системи медичної допомоги та медичного страхування, а також вирішити проблеми нерівності стосовно здоров'я, з якими стикаються роми в Україні. Що стосується житла Стратегія повинна передбачити конкретні кроки для офіційної реєстрації поселень чи індивідуальних житлових будинків, і усунути адміністративні та інші перешкоди, які перешкоджають ромам в

20 Європейська комісія, Реалізація Європейської політики сусідства в Україні, прогрес, досягнутий у 2012 р. та рекомендації щодо дій, які супроводжують документ "Спільне повідомлення до Європейського парламенту, Ради, Європейського економічного і соціального комітету та Комітету регіонів, Європейської політики сусідства: Робота в напрямку створення більш міцних партнерських відносин, Брюссель, 20.3.2013, SWD(2013) 84, підсумковий звіт, доступний за адресою: [http://ec.europa.eu/world/enp/docs/2013_enp_pack/2013_progress_re- port_ukraine_en.pdf](http://ec.europa.eu/world/enp/docs/2013_enp_pack/2013_progress_report_ukraine_en.pdf).

21 Там же.

22 Рада міністрів затвердила Стратегію в лютому 2013 року.

23 Україна, Указ № 201/2013 від 8 квітня 2013 року, за адресою: <http://interfax.com.ua/news/general/148535.html>.

придбання необхідної документації для гарантії проти необґрунтованого виселення. У сфері зайнятості необхідно визнати, що багато ромів стикаються з труднощами в пошуку роботи через дискримінацію з боку роботодавців. також необхідно зазначити заходи для боротьби з дискримінацією і забезпечити ведення політики, спрямованої на збільшення числа зайнятих ромів. Необхідно приділяти особливу увагу до ситуації ромських жінок шляхом введення заходів за статевою ознакою як наскрізної теми.

3.3 Інші недержавні органи і організації, пов'язані з меншинами

Відповідно до нового Закону України «Про меншини» (стаття 5) виконавчі органи, які призначаються місцевими та регіональними радами депутатів, повинні реалізувати державну політику щодо національних меншин. У деяких випадках (при необхідності) місцеві органи можуть встановлювати постійні ради по питанням національних меншин. Проте на даний момент немає виконавчого органу, на який покладено конкретні обов'язки, що стосуються національних меншин і захисту їх прав.

Вже немає незалежного органу, відповідального за справу національних меншин в Україні. 9 грудня 2010 року Президент України підписав указ про розпуск Державного комітету у справах національних меншин та релігій, і передав його обов'язки Міністерству культури, звівши його до статусу відділу.²⁴

Управління Уповноваженого з прав людини конкретно не отримало доручення займатися питаннями, пов'язаними з расизмом і расовою дискримінацією. Однак, омбудсмен ініціював програму моніторингу, спрямовану на вивчення стану національних меншин, в якій зазначається, що роми страждають від порушення своїх прав.²⁵ Офіс Уповноваженого з прав людини вказав, що члени ромської громади подають скарги про широко поширене насильницьке незаконне дактилоскопування ромів правоохоронними органами.

У 2009 році було 88 зареєстрованих в Україні ромських НГО з діяльністю на національному та міжнародному рівні, в основному направлених на збереження місцевої культури, мови і традицій.²⁶ Тим не менш громадянське суспільство не дуже добре розвинене. Відсутність підтримки з боку українського уряду також є перешкодою для ромських НГО. В даний час Україна не є учасником Декади ромської інтеграції, хоча йдуть переговори про необхідність вступу в Декаду.

24 Указ Президента України № 1085 / 2010 Про оптимізацію центральних органів виконавчої влади, доступний за адресою: <http://iom.org.ua/en/legislation/migration-related-legislation/on-optimization-of-the-central-executive-bodies.html>.

25 Європейський інститут омбудсмена, Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини доступна за адресою: <http://www.eoi.at/d/Menschenrechte/Ukraine/SPECIAL%20REPORT%20OF%20THE%20UKRAINIAN%20PARLIAMENT%20COMMISSIONER%20FOR%20HUMAN%20RIGHTS.pdf>.

26 Рада Європи, Третя доповідь, представлена Україною відповідно до статті 25 п. 2 Рамкової Конвенції про захист національних меншин, Страсбург, 2009 р., доступна за адресою: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_SR_Ukraine_en.pdf.

4 Ключові питання за темами

У наступному розділі висвітлюються деякі з ключових тем в Україні, над якими працює Європейський центр з прав ромів.

4.1 Відсутність особистих документів у ромів

4.1.1 ПЕРЕДУМОВИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦЕНТРУ З ПРАВ РОМІВ

Дослідження та моніторинг, що були проведені в Одеській області Європейським центром з прав ромів, виявив, що існує ряд сфер, в яких ромська меншина страждає від дискримінації. Дослідження проводилося в період з червня по листопад 2011 року в семи населених пунктах Одеської області.²⁷ Згідно з результатами дослідження близько 3500-4000 ромів мешкає у цих населених пунктах. Дослідження показало, що ромська меншина в Одеській області часто має значні проблеми з доступом до якісної освіти, житла, системи охорони здоров'я і зайнятості. Перешкоди в кожній з цих областей поглиблюються відсутністю особистих документів у ромів.

Проблема особистих документів безсумніву вимагає негайного втручання і вирішення. Відсутність особистих документів створює серйозні перешкоди для ромської меншини в доступі до основних прав людини, таких, як освіта, житло, охорона здоров'я та зайнятість. Це питання можна простежити з кількох причин. Після розпаду Радянського Союзу деякі люди записалися з обміном документів; деякі не мали документів в радянські часи, і тепер не можуть засвідчити місце свого народження, тривалість проживання на Україні і т.д., щоб отримати особисті документи; інші не мають реєстрацію за місцем проживання, що є необхідною умовою для отримання паспорту.²⁸

Дослідження проведені МБФ Чіріклі, організацією-партнером Європейського центру з прав ромів в Україні, виявили ті ж проблеми з особистими документами і документами на право власності на земельну ділянку/житло у Донецьку, Львові, Києві та Закарпатській області. У ході реалізації проекту соціальних посередників в Україні стало очевидно, що проблеми зі здоров'ям та доступом до медичної допомоги дуже часто пов'язані з тим, що роми не мають особистих документів і, таким чином, позбавлені можливості реалізувати свої основні права людини.²⁹

27 Населених пунктів, де інтерв'ю були проведені в районі Більшовик, Ізмаїл, в Шевченківському районі, та районах Корсунці, Любляновка, Кілія, Красноселка (в Одеській області).

28 Інформація була надана респондентами в ході інтерв'ю, проведених монітором Європейського центру з прав ромів в період червень-листопад 2011 року в Одеській області.

29 Починаючи з квітня 2010 року, за допомогою Інституту відкритого суспільства та Ради Європи, цей проект спочатку був спрямований на вирішення проблеми поганого стану здоров'я і доступу до медичного обслуговування ромського населення в Україні.

У 2012 році Європейський центр з прав ромів почав проєкт впровадження помічника юриста на базі громади в Одеській області. Помічник юриста навчає людей в ромських громадах процесу отримання особистих документів. Причини відсутності особистих документів різноманітні і складні. Для деяких це наявні бюрократичні та адміністративні перешкоди, для інших - низький рівень грамотності або відсутність знань про те, як отримати особисті документи. Ці причини виступають в якості перешкод. Помічники юристів на базі громад проводять дослідження на відсутність особистих документів у своїх громадах і працюють безпосередньо з людьми зі своїх громад, допомагаючи їм отримати особисті документи.

4.2 Житло і неадекватні умови життя

4.2.1 ПРАВОВА БАЗА

Відповідно до Конституції України (стаття 47 пункт 1) кожен в Україні має право на житло. Відповідно до пункту 2 цієї ж статті громадяни України, які соціально вразливі і потребують соціального захисту, мають право на соціальне житло. Житловий кодекс України³⁰ в статтях 31-46 говорить, що громадяни України мають право на отримання соціального житла та встановлює критерії, згідно яких люди мають бути визнаними в якості тих, хто потребує поліпшення житлових умов, а також механізми і процеси отримання житла. Це положення створює проблеми для ромської меншини оскільки це відноситься тільки до громадян, а, враховуючи, що багато ромів не мають особистих документів, на практиці вони не можуть реалізувати своє право на соціальне житло.

4.2.2 ПЕРЕДУМОВИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦЕНТРУ З ПРАВ РОМІВ

Дослідження, проведене ERRC, показало, що існує два основні проблемні напрями в сфері житла для ромської меншини. Перший набір проблем пов'язаний з тим, що чимало ромів не володіють документами на право власності на майно, на землю та нерухомість, в результаті чого існує високий ризик виселення нелегальних мешканців. Крім того, відсутність правових титулів на землю і будинки (відсутність реєстрації) створює перешкоду для ромів в отриманні особистих документів, так як отримати паспорт без доведення зареєстрованого місця проживання в Україні не можливо.

У деяких випадках, коли роми збудували свої будинки на землі, яка належить державі, дуже важко легалізувати ці будинки ретроспективно. Цей процес дуже коштовний і складний, вимагає ряд документів, доказів і свідчень, особливо в поєднанні з іноді дискримінаційним ставленням посадових осіб. Без правового титулу на свій будинок неможливо зареєструвати місце проживання, так як, відповідно до Правил списку документів, необхідних для реєстрації місця проживання (№ 985 від 28.07.2004 р.), необхідно володіти правом власності для того, щоб отримати реєстрацію за місцем

30 Житловий кодекс України, за адресою: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>.

проживання (будь-то свідоцтво про право власності або договір оренди). Договори оренди також представляють собою проблему, так як для того, щоб укласти офіційний договір оренди необхідно мати паспорт або інший офіційний документ, який багатьом ромів немає. Відповідно до Закону України «Про свободу пересування і свободу вибору місця проживання» (Закон № 1382-IV від 11.12.2003) необхідно мати паспорт, щоб пройти через офіційну процедуру реєстрації. Іноземці та особи без громадянства повинні пред'явити дозвіл на тимчасове або постійне проживання на території України; більшість ромів не мають цих особистих документів, і це створює певне замкнене коло.

Другий комплекс проблем пов'язаний з неадекватними умовами проживання. В більшості будинків, які відвідав представник Європейського центру з прав ромів, не вистачало елементарних зручностей, таких як опалення, вода і газ, крім того, деякі з поселень знаходяться недалеко від звалищ сміття.³¹ Такі погані умови проживання негативно позначаються на здоров'ї ромських жителів. Медичні послуги або недоступні для ромів через відсутність особистих документів, або матеріально недоступні через високу вартість ліків, які відпускаються за рецептом. Найчастіше єдина доступна медична допомога - невідкладна медична допомога.

4.3 Насильство щодо ромів

4.3.1 ПРАВОВА ТА ПОЛІТИЧНА ОСНОВА

Стаття 161 Кримінального кодексу передбачає кримінальну відповідальність за умисні дії, які спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі, а також ненависті, спрямовану на приниження національної честі та гідності людини, або ображають почуття громадян щодо їх релігійних поглядів. Це положення рідко застосовується у вироках, так як воно потребує доведення навмисного дії з боку особи, яка вчинила злочин, що важко встановити. Крім того, стаття 161 знову ж таки відноситься тільки до громадян.

Захист, що забезпечується по відношенню до гідності і почуття людини, не включає захист за ознакою раси, кольору шкіри, етнічного походження та мови. Пункт 14 статті 115 Кримінально-процесуального кодексу України також включає посилання на расову / етнічну ненависть і включає в себе расову ненависть, як обтяжуючу обставину. Цей пункт також дуже рідко застосовується в судах.

4.3.2 ПЕРЕДУМОВИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦЕНТРУ З ПРАВ РОМІВ

Насильство щодо ромів залишається серйозною проблемою в Україні. За допомогою свого монітора по Україні Європейський центр з прав ромів задокументував ряд нападів на ромів, в тому числі інциденти, в яких прийняли участь державні суб'єкти.

³¹ Інформація, отримана через інтерв'ю, проведених монітором Європейського центру з прав ромів в період з червня до листопада 2011 року.

Випадки жорстокого поводження міліції по відношенню до ромів

Протягом вересня та жовтня 2011 року дії співробітників правоохоронних органів були спрямовані на жителів ромської національності: у Львові проводились перевірки документів, у тому числі відбитків пальців. За повідомленнями роми були предметом конкретних заходів по збору особистої ідентифікаційної інформації, причому не було будь-яких тверджень про причетність до злочинної діяльності. За повідомленнями міліція в процесі регулярних перевірок в громадських місцях наводила довідки щодо ромів, вживаючи заходів, направлених на перевірку особистих документів ромів. Деяких з тих ромів, які були об'єктом перевірки, було також узято в міліцейські дільниці, де в них взяли відбитки пальців, сфотографували, деяких побили.³²

11 січня 2012 року в Ужгороді відбувся насильницький рейд на ромський табір, здійснений співробітниками правоохоронних органів. За повідомленнями ЗМІ та згідно свідчень місцевих жителів, рано вранці підрозділ міліції особливого призначення „Беркут” при УМВС України в Закарпатській області здійснив акцію в таборі Радванка. Співробітники правоохоронних органів застосували сльозогінний газ і побили жителів гумовими кийками. Проведений у таборі рейд був запланований та проведений в рамках триваючої операції, спрямованої на місця, які можуть бути центрами організованої злочинної діяльності. Застосувавши кийки та сльозогінний газ проти жінок, дітей, літніх людей та людей з обмеженими можливостями, співробітники правоохоронних органів порушили національне законодавство. Співробітники правоохоронних органів поширили обґрунтовану підозру стосовно осіб, які можливо були причетні до злочинної діяльності, на всіх членів громади. Це піднімає серйозні питання щодо неупередженості та законності дій.³³

Випадки насильства з боку недержавних суб'єктів у відношенню до ромів

У листопаді 2010 року в м. Макіївка Донецької області два брата, користуючись викруткою, напали на жінку ромської національності. Пізніше ця жінка померла від отриманих ран. На стадії досудового слідства підозрювані стверджували, що вони зробили це, щоб “очистити націю” від людей, які продають наркотики. Коли злочинці побачили ромську жінку біля місцевої лікарні, вони припустили, що вона продавала наркотики і вбили її. Європейський центр з прав ромів був позивачем в цій справі і в липні 2012 року суд другої інстанції визнав підозрюваних винними в умисному вбивстві з расовою ненавистю, як обтяжуючою обставиною.

31 травня 2012 року ромський табір в Києві був спалений дотла невідомими. В цьому таборі проживало близько 70 осіб. Жителі табору повідомили, що під час нападу їх нападники наказали їм “зникнути з Києва”, і правопорушники також погрожували

32 ERRC, Правоохоронні органи України повинні припинити дії, спрямовані проти ромів, 20 жовтня 2011 р., доступний за адресою: <http://www.errc.org/article/ukrainian-police-must-stop-targeting-roma/3937>.

33 ERRC, Українські органи влади повинні розслідувати насильницький рейд правоохоронних органів на ромів, 25 січня 2012 р., доступний за адресою: <http://www.errc.org/article/ukrainian-authorities-must-investigate-violent-police-raid-against-roma/3961>.

застрелити жителів. Багато осіб ромської національності втратили цінні особисті документи, включаючи паспорти. Джерела, зазначені в засобах масової інформації стверджують, що правоохоронникам було наказано “очистити” табір, тобто позбутися від нього. Доповідач правоохоронних органів сказав, що вони продовжують розслідувати повідомлення про причетність міліції до випадку.³⁴

Європейський суд з прав людини з питання про дискримінацію щодо ромів у вбивствах в Україні

У вересні 2012 року Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) виніс рішення, в якому визнав факт дискримінації у справі Федорченко і Лозенко проти України. П'ятеро ромів, у тому числі діти, яким було 3, 6 і 15 років, померли після жорстокого нападу і підпалу їхнього житла, який відбувся 28 жовтня 2001 в м. Кременчук Полтавської області України. Троє чоловіків увірвались в приватний будинок, обприскали приміщення горючою рідиною і свідомо підпалили будинок. Потім вони підперли двері будинку зовні і втекли. Розслідування справи українськими органами влади, яке мало серйозні недоліки, не призвело ні до яких ефективних результатів, і ніхто не був притягнутий до відповідальності за смерть цих п'яти осіб.

Європейський центр з прав ромів представляв пана Федорченко і пані Лозенко (батьки, бабусі і дідусі жертв підпалу) у зверненні до ЄСПЛ в 2002 році, стверджуючи, що серед осіб, відповідальних за підпал був старший офіцер міліції, і що весь цей інцидент не було розслідувано належним чином. Заявники також стверджували, що як підпал, так і подальша нездатність розслідувати справу були пов'язані з широко поширеною дискримінацією стосовно ромів в Україні. Через десять років після того, як це звернення було подано до ЄСПЛ, Суд встановив, що Україна не виконала процесуальні вимоги статті 2 Європейської конвенції про права людини (право на життя), так як органи влади не провели ефективного розслідування обставин смерті, і цим порушила статтю 14 (право на свободу від дискримінації).³⁵

4.4 Доступ до освіти

4.4.1 ПРАВОВА ТА ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА

Закон України «Про освіту»³⁶ встановлює основні стандарти щодо початкової та середньої освіти в Україні. Він проголошує, що кожен громадянин України має право на освіту, і держава гарантує безкоштовну освіту незалежно від раси, національності, статі, місця проживання і т.п., соціального та матеріального становища, і т.д. (стаття 3 Закону).

34 ERRC, Словаччина та Україна повинні розслідувати напади на ромів, 25 червня 2012 р., доступний за адресою: <http://www.errc.org/article/slovakia-and-ukraine-must-investigate-attacks-against-roma/4011>.

35 Європейський суд з прав людини з питання про дискримінацію щодо ромів у вбивствах в Україні, 21 Вересень 2012, доступне за адресою: <http://www.errc.org/article/european-court-of-human-rights-rules-on-discrimination-against-roma-in-ukraine-murders/4054>.

36 Закон про освіту, доступний за адресою: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.

Відповідно до статті 7 Закону, мова навчання регулюється відповідно до статті 20 Закону про мови в Україні (див. вище). Стаття 20 Закону гарантує освіту на регіональній мові або на мові національних меншин. Пункт 2 статті 20 говорить, що необхідно створення дошкільних та шкільних установ, що надають дітям можливість вчитися на будь-якій мові за своїм вибором. Проте в цих законах (Закон «про освіту» і Закон «про мови») відсутні точні механізми реалізації цих положень. За відсутності таких структур важко собі уявити, як державні органи можуть реалізувати ці правила на практиці.

Закон України «Про освіту» безсумнівно суперечить статті 53 Конституції, яка говорить, що кожен (а не тільки громадяни, як це зазначено в статті 3 п. 1 Закону «про освіту») на території України має право на освіту, і що держава гарантує національним меншинам право на освіту рідною мовою. Новий Закон України «Про мови» вже перераховує національні меншини в Україні, і ромської меншини серед них немає, так що важко собі уявити, як ромська меншина може претендувати на освіту на своїй рідній мові. Слід зазначити, що політика в галузі освіти в Україні не містить ніяких заходів, що конкретно займаються проблемами освіти ромів.³⁷

4.4.2 ПЕРЕДУМОВИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦЕНТРУ З ПРАВ РОМІВ

На шляху до якісної освіти для дітей-ромів в Україні є багато перешкод. Дослідження, проведене ERRC з червня по грудень 2011 року в Одеській області показали, що багато ромських дітей не відвідують школу. У деяких випадках це пов'язано з відсутністю особистих документів. Ця практика є незаконною, так як кожна людина має право на безкоштовну освіту, відповідно до Закону України «Про освіту» та Конституції України. В інших випадках ромських дітей поміщають в окремі школи чи класи або, за відсутності належної процедури оцінки, відправляють в спеціальні школи для дітей з обмеженими розумовими здібностями.³⁸ Відстань і вартість навчання також є перешкодою для отримання освіти.

У селі Корсунці Одеської області за даними, отриманими від ромських батьків, опитаних ERRC, всього 30% з 40 ромських дітей (12 дітей) шкільного віку ходять до школи. Більшість з них не ходять до школи або через відсутність відповідних документів або через серйозні фінансові труднощі (більшість ромів живуть у крайній убогості).³⁹ В Ізмаїлі (Одеська область) у спеціальній школі для розумово відсталих дітей (школа № 5) ромські діти складають 33 % від загального числа учнів (80 учнів), за словами директора школи.⁴⁰ Як тільки діти попадають в спеціальну школу, то немає подальшого

37 Європейський центр з прав ромів (ERRC) і Чіріклі, паралельна доповідь Раді ООН з прав людини, квітень 2012, доповідь доступна за адресою: <http://www.errc.org/cms/upload/file/ukraine-un-upr-submission-23-april-2012.pdf>.

38 Існує відокремлена школа в Одеській області, школа № 5 і спеціальна школа в Ізмаїлі Одеської області, в якій навчаються переважно ромські діти (за даними дослідження).

39 Інтерв'ю, проведене монітором Європейського центру з прав ромів в серпні 2011 року.

40 Інтерв'ю, проведене монітором Європейського центру з прав ромів з директором школи № 5 21-22 червня 2011 року. За інформацією з сайту міста Ізмаїл, роми становлять менше 5% від загальної чисельності населення. див. <http://izmail-city.org/about-izmail>.

тестування на постійній основі, щоб знову оцінити учнів, таким чином немає ніяких записів про можливе поліпшення стану або можливість реінтеграції в звичайну школу.

Більшість ромських дітей в місті Ізмаїл (згідно опитаних дітей та їх батьків) не вміє читати, писати чи говорити українською мовою, і часто діти розуміють тільки ромську мову, коли вони йдуть до школи. Через мовний бар'єр і через те, що тестування мови здійснюється на другій мові, ромських дітей нерідко направляють в спеціальні школи, навіть якщо вони не вимагають спеціальної освіти. Часто однією з основних причин цього є незнання української мови.⁴¹ Викладання ромською мовою можливе тільки в “недільних школах”, і не можливе в загальних дошкільних закладах, початкових і середніх школах, хоча в доповненні до української та російської мови можна навчатися на подальших одинадцяти мовах.⁴²

Європейський центр з прав ромів раніше звертався до міністра освіти і науки України з питання про роздільне шкільне навчання, і пілотні дослідження ERRC показують, що ця проблема надалі існує.⁴³ У селі Нерубайське (Одеська область) існує шкільна сегрегація, де навчаються тільки ромські діти. Існує відокремлена школа в Одеській області, школа № 5 і спеціальна школа в Ізмаїлі Одеської області, в якій навчаються переважно ромські діти (за даними дослідження).

Один із вчителів зазначив: “В нашій школі навчаються тільки ромські діти, близько 100. У нас в школі є чотири класи, де навчаються діти від семи до 15 років; вони навчаються за тим же навчальним планом, що і в звичайних школах. Ромські діти мають проблеми з навчанням в загальноосвітніх школах, тому що вони створюють конфлікти, а також неромські батьки не хочуть, щоб в тому ж класі, де навчаються їхні діти, були роми”.⁴⁴

41 Інформацію отримано від батьків в інтерв'ю, проведених ERRC у червні-липні 2011 року.

42 Див Шміат, Кармен: Minderheitenschutz im östlichen Європи. Капітель “Україна”, Köln 2005 року. Доступний за адресою: www.gesis.org/Information/SowiNet/sowiPlus/NachbarnEU/Gesellschaft/Minderheiten.htm.

43 Для попередніх досліджень див. ERRC, Ромські діти стикаються з проблемами щодо доступу до якісної освіти в Україні, 18 серпня 2008, за адресою: <http://errc.org/cikk.php?cikk=2977>.

44 Інтерв'ю з учителем у школі в селі Нерубайське, проведене монітором ERRC в Україні 5 жовтня 2011 року.

Додаток 1

Таблиця ратифікації та застережень по договору з прав людини

Договір	Дата приєднання / ратифікації	Заперечення і застереження
Конвенції ООН		
Міжнародний пакт про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (КЛРД) (1966)	7 березня 1969 р.	Декларація: 17 січня 1984 р. Українська Радянська Соціалістична Республіка заявляє, що положення в пункті 1 статті 17 Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації відповідно з яким ряд держав позбавлений можливості стати учасниками Конвенції носить дискримінаційний характер, і вважає, що, відповідно до принципу суверенної рівності держав, Конвенція повинна бути відкрита для участі всіх зацікавлених держав без будь-якої дискримінації чи обмеження будь-якого виду.
Міжнародний пакт про економічні, громадянські та культурні права (1966)	12 листопада 1973 (г)	Заява, зроблена при підписанні і підтверджена при ратифікації: Українська Радянська Соціалістична Республіка заявляє, що положення пункту 1 статті 26 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та пункту 1 статті 48 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, відповідно до якого ряд держав не може стати учасниками цих пактів, носять дискримінаційний характер, і вважає, що Пакти відповідно до принципу суверенної рівності держав, повинні бути відкриті для участі всіх зацікавлених держав без будь-якої дискримінації чи обмеження.
Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966)	12 листопада 1973 (г)	Заява, зроблена при підписанні і підтверджена при ратифікації: Українська Радянська Соціалістична Республіка заявляє, що положення пункту 1 статті 26 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та пункту 1 статті 48 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, відповідно до якого ряд держав не може стати учасниками цих пактів, носять дискримінаційний характер, і вважає, що Пакти відповідно до принципу суверенної рівності держав, повинні бути відкриті для участі всіх зацікавлених держав без будь-якої дискримінації чи обмеження. 28 липня 1992 р. Відповідно до статті 41 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Україна визнає компетенцію Комітету з прав людини отримувати й розглядати повідомлення про те, що будь-яка держава-учасниця стверджує, що інша держава-учасниця не виконує своїх зобов'язань по Пакту.

ДОДАТОК 1: ТАБЛИЦЯ РАТИФІКАЦІЇ ТА ЗАСТЕРЕЖЕНЬ ПО ДОГОВОРУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Факультативний протокол до МПГПП (1966)	25 липня 1991 (а)	
Факультативний протокол до МПГПП: Скасування смертної кари (1989)	25 липня 2007 (а)	
Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства (1968)	19 червня 1969 (г)	Декларація: Українська Радянська Соціалістична Республіка заявляє, що положення статей V і VII Конвенції про незастосування терміну давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства, які перешкоджають певні держави від підписання Конвенції або приєднання до неї, йдуть врозрід з принципом суверенної рівності держав.
Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979)	12 березня 1981 (г)	
Факультативний протокол до CEDAW (1999)	26 вересня 2003 (г)	
Конвенція проти катувань та інших жорстоких, неморальних або принижуючих гідність видів поводження і покарання (1984)	24 лютого 1987 (г)	
Факультативний протокол до КПП (2002)	19 вересня 2006 (г)	
Конвенція про права дитини (1989)	28 серпня 1991 (г)	
Факультативний протокол КПП: Залучення дітей у збройних конфліктах (2000)	11 липня 20005 (г)	Декларація: Україна підтверджує свої зобов'язання, прийняті відповідно до статті 38 Конвенції про права дитини у випадку збройних конфліктів, які стосуються дітей і, посилаючись на пункт 2 статті 3 Факультативного протоколу, заявляє, що мінімальний вік для добровільного вступу (на договірній основі) в національні збройні сили становить 19 років. Україна, відповідно до положень свого національного законодавства, гарантує свою прихильність до виключної принципу добровільності у процесі вербування громадян у збройні сили на контрактній основі, без будь-якого прояву насильства і примусу.
Факультативний протокол КПП: про торгівлю дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (2000)	3 липня 2003 (г)	

Конвенція про права інвалідів (2006)	4 лютого 2010 (г)	
Конвенції РЄ		
Конвенція про захист прав людини та основних свобод (ЄКПЛ)	11 вересня 1997	
Протокол 12 до ЄКПЛ про загальну заборону дискримінації	27 березня 2006	
Європейська соціальна хартія (Переглянута) ⁴⁵	21 грудня 2006	Україна не ратифікувала Додатковий протокол, який передбачає систему колективних скарг
Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводження чи покарання	5 травня 1997	
Рамкова конвенція про захист національних меншин	26 січня 1998	
Конвенція Ради Європи про протидію торгівлі людьми	29 листопада 2010	
Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства	27 серпня 2012	
Європейська хартія регіональних мов або мов меншин	19 вересня 2005	

45 Таблиця прийнятих положень доступна за адресою: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/social-charter/Presentation/ProvisionTableRevMarch2013_en.pdf.

CHALLENGING DISCRIMINATION PROMOTING EQUALITY

